

PRŪSŲ IR LIETUVIŲ TURTO DIEVYBĖS: NUO PILNYČIO IKI SKALSOS

Rimantas Balsys

Klaipėdos universitetas

Anotacija

Remiantis XVI–XVII a. rašytiniais šaltiniais bei XIX–XX a. tyrinėtojų (D. Poškos, S. Stanevičiaus, T. Narbuto, J. Balio, P. Dundulienės, V. Ivanovo, V. Toporovo, G. Beresnevičiaus, D. Vaitkevičienės) darbais, pasitelkus folkloro, kalbos, archeologijos, istorijos ir kitokius lietuvių bei prūsų šaltinius, straipsnyje analizuojama su turto gausinimu susijusių prūsų bei lietuvių dievybių (Pilnyčio / Pilvyčio, Datono, Skalsos) ir jų vardų kilmė; funkcijų pobūdis, regioninė priklausomybė, jiems priskiriamos apeigos, galimas jų santykis su kitų tautų dievais ir deivėmis bei su krikščioniškąja tradicija.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: dievas, turtas, apeigos, Pilnytis, Skalsa.

Abstract

Based on historical sources (16–17th) and work by other researchers (D. Poškos, S. Stanevičiaus, T. Narbuto, J. Balio, P. Dundulienės, V. Ivanovo, V. Toporovo, G. Beresnevičiaus, D. Vaitkevičienės) aided by folkloric, linguistic archacological, historical and other Lithuanian and Prussian sources, this article discusses the origin, nature of functions and regional dependence of deities and mythological beings connected with Wealth, and their possible relation to the gods and goddesses of other nations and the Christian tradition.

KEY WORDS: god, ritual, wealth, Pilnytis, Skalsa.

Vienas iš penkių svarbiausių žmonijos ir atskiro individo siekių yra noras įsigyti, turėti materialinių gėrybių. Bėgant laikui keitėsi žmonių pasaulėžiūra ir pasaulėjauta, pragyvenimo šaltiniai, butis, tačiau minėtas siekis išliko iki šiandienos. Kiek pasikeitė tik pačių materialinių gėrybių samprata. Jų kasdien reikia vis daugiau ir vis įmantresnių. Kita vertus, negali sakyti, jog ir mūsų protėvių norai buvo itin kuklūs. Svajota ir apie septynmylius batus, ir apie maistu bei gėrimais pasidengiantį stalelį ar staltiesę, košę verdantį katiliuką, grįžtantį pinigą, niekad nesibaigiantį drobės rietimą ar vis ataugantį kiaulės kumpį. Tad nenuostabu, jog greta įvairių ekonominės, ūkinės sferos dievybių prū-

sams bei lietuviams priskiriamuose rašytiniuose šaltiniuose randame ir dievybių, susijusių su materialinių gėrybių, turto gausinimu. Tiesa, jų nėra daug. Minėtinos šios: Pilnytis / Pilvytis, Datonas (Duotojas) ir Skalsa.

1. Pilnytis, Pilvytis

1. 1. Šaltiniai. Pilnytis pirmą kartą paminėtas „Sūduvių knygelėje“ (apie 1520–1530 m.): Pilnytis (Pilnitis) – tas dievas praturtina ir pripildo aruodus (BRMŠ II, p. 144)¹. Pilnyčiui aukojama per Pergrubrius² šventę (pavasari, prieš išeinant su plūgu į laukus), prieš tai paaukojus Pergrubrijui, Perkūnui, Pikului su jo pavaldiniais Pokulais ir Svaikstikui: „Po to jis dar kartą pradeda ir prašo galingąjį Pilnytį (Pilniten), kad jis leistų augti didelėms, gražioms varpoms ir kad padaugintų jiems javų klojimuose...“. Antrą kartą Pilnyčiui aukojama rudeni po derliaus nuėmimo: „Jeigu javai gerai nusisekė, tai jie aukoja garbindami anksčiau minėtus dievus, labai jiems dėkodami <...> Bet jei metai buvo drėgni ir javai neužderėjo arba buvo blogai sudoroti, tai jie taip pat rengia šventę ir Viršaitis prašo didįjį gerąjį dievą Aušautą, kad jis paprašytų dievus Pergrubrių, Perkūną, Svaikstiką ir Pilnytį (Pilniten) būti jiems ateinančiais metais maloningesnius“ (BRMŠ II, p. 146).

„Prūsijos Pamedės ir Sembos vyskupų sinodo nutarimuose“ (1530 m.) šis dievas jau vadinamas Pilvyčiu (Piluytus) ir prilyginamas romėnų Cererai³ (BRMŠ II, p. 160).

J. Maleckis-Sandeckis (1551 m.) Pilvytį (Piluitum) vadina turto dievu ir prilygina jį Plutui⁴ (BRMŠ II, p. 208). J. Bretkūno teigimu,

¹ „Sūduvių knygelė“ plito nuorašais, kuriuos V. Mannhardtas suskirstė į kelias grupes. Naujesnėse kopijose atsiranda ir kitas Pilnyčio vardas – Pilvytis (žr.: BRMŠ II, p. 124, 144, 146).

² Skirtinguose „Sūduvių knygelės“ nuorašuose šio termino rašyba įvairuoja, todėl ir statoma skirtingai: Pergubrijus, Pergubijus, Pergrubijus ir t. t.

³ Cerera – romėnų žemės gyvybinių galių, javų augimo ir brandos, požemio deivė; namo bendruomenės bei derliaus saugotoja nuo plėšikų. Vėliau Cerera garbinama tik kaip javų ir derliaus deivė.

⁴ Plutas – turto dievas graikų mitologijoje, nes jam priklauso žmonių sielos ir žemėje paslėpti lobiai. Plutas atsirado iš Hado, kuris dar vadinamas ir Plutonu (iš gr. „turtas“).

Pilvytis (Piluitus) „buvęs gausumo dievas ir darydavęs žmogų turtingą“ (BRMŠ II, p. 312).

A. Guagnini žiniomis, Pilvyčiui (Pilwitowi) aukojama, kad sektųsi krauti turtus (BRMŠ II, p. 493). O. M. Strijkovskiui Pilvytis (Pilwita) yra dievas, teikiantis turta ir pripildantis klojimus. Pilvytį maldauja, idant teiktųsi duoti gražiai visus javus nupjauti ir į klojimus sukrauti (BRMŠ II, p. 549). J. Lasickis Pilvytį (Piluitum) vadina turto dievu (BRMŠ II, p. 599). C. Mislenta, matyt, sekdamas 1530 m. „Vyskupų sinodų nutarimais“, Pilnytį (Polunytis) taip pat prilygina romėnų Cerei (BRMŠ III, p. 31). Paskutinis Pilvytį XVII a. pabaigoje mini M. Pretorijus, priskirdamas jį (sykiu su Aušautu ir Kurku) žmonių dievams (BRMŠ III, p. 239).

Pažymėtina, jog kur kas anksčiau nei Pilnytis / Pilvytis šaltiniuose minimi pilvo žyniai arba pilvyčiai. Antai Didžiojo magistro Konrado von Jungingeno 1394 m. potvarkyje rašoma: „Visus burtininkus, pilvo žynius, juoduosius magus, kad ir kaip tie visi bedieviai būtų vadinami, reikia žudyti, nesvarbu, kur jie būtų pagauti, po pirmo perspėjimo, be teisės atgailauti“ (BRMŠ I, p. 387). Šis, matyt, prūsiškas burtininko pavadinimas minimas ir vėlesniuose šaltiniuose – H. Beringerio *Pamokyme* (1428 m.), S. Grunau „Kronikoje“ (1529 m.), K. Henenbergerio „Žemėlapių paaiškinimuose“ (1595 m.), L. Davido „Kronikoje“ (1583 m.) bei M. Pretorijaus „Prūsijos įdomybėse“ (XVII a.). Tiesa, M. Pretorijaus samprotavimas, jog vaidilučiai, tarnaujantys Pilvyčiams (Pilwitten), taip pat vadinami pilvyčiais (Pilwiten), „nes jie Pilla, t. y. pripildo savo maitintojams maišus, kluonus ir t. t.“ paremtas, kaip pats M. Pretorijus teigia, žiniomis iš aukščiau cituoto Konrado von Jungingeno potvarkių (BRMŠ III, p. 259). Kitur tuos Pilvyčio (Pilwitto) tarnus, kurie padeda padidinti žmonių turta, M. Pretorijus jau vadina kaukučionimis (BRMŠ III, p. 277). Išėitų, jog šaltiniuose supainiotos įvairios mitinės būtybės (kaukai, barstukai, markopoliai), kurios neša žmonėms nauda, ir burtininkai pilviakalbiai arba pilvo žyniai, gebantys pilvu kalbėti, t. y. burti. Beje, iki M. Pretorijaus apskritai jokie Pilvyčio pagalbininkai šaltiniuose neminimi, todėl visiškai tikėtina, jog čia paties M. Pretorijaus samprotavimas, nusižiūrėjus į Puškaičio ir jo tarnų barstukų bei markopolių pavyzdį.

Pilnytis / Pilvytis rašytiniuose šaltiniuose

Autoriaus pavardė	Šaltinis, metai	Teonimas	Veiklos sritis	Paplitimo arealas
1. N. N. N.	Sūduvių knygelė (1520–1530 m.)	Pilnytis / Pilvytis	Praturtina ir pripildo aruodus	Sūduvių
2. G. G. G.	Prūsijos Pamėdės ir Sembos vyskupo sinodo nutarimai (1530 m.)	Pilvytis	Prilyginamas Cererai	Sūduvių
3. J. J. J.	Apie senovės prūsų, livonėčių ir kitų kaimyninių gentių religiją ir aukojimus (1551 m.)	Pilvytis	Turtų dievas (prilyginamas Plutui)	Sūduvių
4. T. T. T.	Prūsų krašto kronika (1585 m.)	Pilvytis	Gausumo dievas, darydavęs žmogų turtingą	Sūduvių
5. A. A. A.	Europinės Sarmatijos kronika (1611 m.)	Pilvytis	Turtų dievas	Prūsų
6. M. M. M.	Lenkijos, Lietuvos, Žemaičių ir visos Rusijos kronika (1582 m.)	Pilvytis	Teikiantis turtą ir pripildantis klojimus	Lietuvių, žemaičių, sembų, latvių, prūsų

7. J. Lasickis (rėmėsi 1, 2, 3, 5 šaltini- niais)	Apie žemai- čių, kitų sarmatų bei netikrų krikščionių dievus (1582 m.)	Pilvytis	Turto	Prūsų, livoniečių (latvių), žemaičių, rusų
C. Mislenta (rėmėsi 2 šaltiniu)	Vadovas po Prūsiją (1626 m.)	Pilnytis	Prilyginama Cererai	Prūsų
8. M. Pretorijus (rėmėsi 1–7 šaltiniais)	Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla (XVII a. II pusė)	Pilvytis	Žmonių die- vas, pripil- dantis aruo- dus	Prūsų

1. 2. Etimologija. Iki šiol vis dar nesutariama, kaip šį dievą reikėtų vadinti. Dažniausiai linkstama jį įvardinti Pilnyčiu. Antai P. Dundulienė samprotauja, jog Pilvyčio vardas greičiausiai atsirado nesupratus lietuviško žodžio arba suklydus rašant, nes ir „pats Pilvyčio, kaip turto dievaičio, aiškinimas neatitinka tikrovės, pilvą gretinant su turtu“ (Dundulienė, 1990, p. 113).

P. Dundulienė daro jau įprastą baltų mitologijos tyrinėtojams klaidą – prūsų dievo vardo kilmę aiškina remdamasi vien lietuvių kalbos žodžiais. Gi K. Būga prūsų dievą Pilvitus (iš prūsų Pilvīt(a)s arba Pilvītis) veda iš prūsiško žodžio **pilv(a)s* „turtas“⁵, kuris „nėra atskirtinas ir nuo lietuvių pilvo, t. y. pilamojo“ (plg. dirti – dirva; skala, skelti – Skalva). Čia, K. Būgos nuomone, pridera ir upės Pilvės vardas (Būga II, p. 155). K. Būgos siūlymą iš dalies paremia senosiose prūsų žemėse bei Mažojoje Lietuvoje užfiksuoti vietovardžiai su šaknimi pilv-: Pilvenage, Pilwin, Pillwen, Pilwe (Gerullis, 1922, p. 123), Pilveliai, Pilvogaliai, Pilvučiai (Pėteraitis, 1997, p. 305), Pilviškiai (LE XXII, p. 541).

⁵ Prūsų kalbos šaltiniuose užfiksuotas būdvardis *pilnan* „pilną“ suponuoja **pilns* „pilnas > pil(dy)ti“ (Mažiulis III, p. 281).

Sua venas. prūsų *pilv(a)s* giminingas ne tik lietuvių *pilvas*, *pilti*, *pilvė*, *pilvėti*, *pilnas* bei latvių *pilns* „pilnas, kupinas“, *pilēt* „lašėti, kvepėti“, *pildīt* „pripildyti, prikimšti“; *pilnība* „pilnumas gausumas“, bei ir latvių *peldēt* „plaukti“⁶ (Fraenkel I, p. 592–593; Mažiulis III, p. 231). Taigi ir semantiškai, ir etimologiškai Pilnytis ir Pilvytis yra giminingi.

1.3. Paplitimo arealas. Iš pirmųjų šaltinių apžvalgos aiškiai matyti, jog dievas Pilnytis / Pilvytis priskirtinas prūsams (Sembos sūduvams). Reikšminga M. Pretorijaus pastaba, jog Patrimpo, Pilvyčio, Andrius Pėgubrius bei Kurko funkcijas, dabartinių (t. y. XVII a.) natūraliosios gamtos, atlieka Žemeliukas ir Žemynėlė (BRMŠ III, p. 231–30). Toks pastebėjimas leidžia manyti, jog nadruviams ši dievybė VII a. pabaigoje jau nebebuvo žinoma.

M. Strijčevskis ir J. Lasickis savo darbuose, kaip įprasta, laisvai naudojantys ankstesnius šaltinius, priskiria Pilnytį / Pilvytį visiems slavams, žemaičiams bei latviams. Remdamasis M. Strijčevskiu ir J. Lasickiu, D. Poška Pilvytį paverčia deive Pilvyte, kurią priskiria slavams ir žemaičiams (LM I, p. 42). Lietuvių dievybe Pilnyte arba Pilvyte laiko ir T. Narbutas bei I. J. Kraševskis.

Tiek Pilvyčio pavertimas deive Pilvyte, tiek jų priskyrimas lietuvių ir žemaičių panteonui laikytini nepagrįstais. Pilnyčio / Pilvyčio priiskirymą prūsams iš dalies rodo ir šio teonimo daryba. Nors priešinga hipotezė bendrabaltiška, kalbininkų duomenimis, ji kur kas dažnesnė kaip tik prūsų vardyne (Kiseliūnaitė, Simutyte, 2005, p. 136). Antra, vandensvardžiai su priesaga -yt-, V. Pėteraičio teigimu, „apyvieniškai paplitę nuo Šilutės iki Mažosios Lietuvos periferinių sričių“ (Pėteraitis, 1992, p. 202). Priesagos -yt- vedinių taip pat itin gausu ir kitose slavų kalbose ir ypač Mažosios Lietuvos liaudies dainose (Balsys, 2003, p. 51–52).

Atsižvelgiant į pabaigoje J. Langės ir G. H. Stenderio darbuose iš sūduvų Pilnyčio / Pilvyčio atsiranda ir du latvių dievai – turto dievas *Pilvītis* ir vandens dievas *Pelvīks*. Deja, jie nėra paliudyti nei kituose

⁶ Prūsų *pilv(a)s* giminingas ir lietuvių *pilvas* ir *peldēt* ir buvo pagrindinis motyvas, kuriuo remdamasis J. Langė bei G. H. Stenderis sukūrė vandens dievą *Pelvīks* (žr. sk. Paplitimo arealas).

(ankstesniuose) šaltiniuose, nei tautosakoje, todėl laikytini J. Langės bei G. H. Stenderio kūryba (Šmitas, 2004, p. 113).

1. 4. Funkcijos, ryšys su kitomis dievybėmis. M. Pretorijus Pilvytį (sykiu su Aušautu bei Kurku) vadina žmonių dievais, kurie pripildo aruodus (BRMŠ III, p. 239).

T. Narbutui Pilvytė – „pinigų, turto, sėkmės deivė, lietuvių Fortuna“. Čia pat T. Narbutas jau teigia, jog šioje lietuvių deivėje susiliejo Plutono ir Fortūnos bruožai, todėl ją galėjo vadinti ir vyriškos giminės Pilvyčiu, ir moteriškos giminės Pilvyte (Narbutas, 1998, p. 126–127). J. I. Kraševskis Pilvitį ir Pilvitę sieja su Datonu (LM I, p. 208).

Turtų dievu Pilvytį laiko H. Uzeneris, J. Basanavičius, P. Dundulienė ir kiti tyrinėtojai.

V. Ivanovas ir V. Toporovas Pilvytį (sykiu su Pergrubijumi, Puškaičiu ir Aušautu) priskiria antrajam baltų mitologijos lygmeniui, kurių manymu, sudarė dievybės, susijusios su ūkiniais ciklais, su asmeniniais tikslais, priderintais prie sezoninių apeigų. Pilvytis, kaip teikiantis turtą, V. Toporovo dar priešpriešinamas Aušautui, teikiančiam sveikatą (LM III, p. 353–354; Toporov, 2000, p. 29).

Panašiai mano ir G. Beresnevičius teigdamas, jog Pilvytis arba Pilnytis – ekonominės sferos globėjas, užsiimantis turto gausinimu (TLPRŽ, p. 137). Su Kurku ir Skalsa Pilvytį sieja L. Klimka (Klimka, 2003, p. 27).

Pažymėtina, jog didesnioji dalis tyrinėtojų Pilnytį / Pilvytį laiko turtų dievu. Su tuo galima sutikti tik patikslinus to meto žemdirbių sampratą apie turtą. „Sūduvių knygelės“ duomenimis, prūsai turtą, naudą, gerovę pirmiausia tapatino su javų pilnais aruodais, javų gausa. Hipotetiškai galima teigti, jog iki pat XVI a. vidurio, t. y. iki valakų reformos 1557 m., pagrindinis pragyvenimo ir maisto šaltinis tebebuvo grūdinės kultūros. Tai, jog XVI a. pradžios prūsų dievų sąrašuose greta Pilnyčio minimas ir nederbamos žemės dievas Puškaitis su savo pagalbininkais barstukais bei markopoliais, rodytų, jog iki XVI a. lygia greta funkcionavo lydiminė, miškinė dirvoninė ir pūdyminė žemdirbystė. Puškaitis šiuo atveju būtų lydiminės, o Pilnytis / Pilvytis – pūdyminės žemės įdirbimo globėjai.

2. Datonas

Datoną pirmą kartą paminėtas 1582 m. J. Lasickio: „Duotojas *Datonus* yra gėrybių davėjas arba teikėjas (BRMŠ II, p. 594). T. Narbutas Datoną – „dievaitis, žemių arba visokio turto dalytojas *Datonus* (1998, p. 160). H. Uzeneris Datoną vadina dovanų dievu (LM I, p. 407). O štai S. Stanevičius pažymi, jog žodžių *datonus*, *datonas* lietuvių kalboje nėra, tad J. Lasickio Datoną reikėtų sieti su lietuvių žodžiu *duotas* ir skaityti kaip *duotoją*. S. Stanevičiui pritarė V. Ivanovas ir V. Toporovas, siūlantys Datoną kildinti iš lietuvių *duoti* (LM III, p. 356). Tiesa, S. Stanevičius, skirtingai nei V. Ivanovas ir V. Toporovas, žodžio *duotojas* nelaiko dievo vardu, kadangi, jo manymu, tai yra paprastas žodis ir reiškia kiekvieną davėją, kas jis bebūtų (Stanevičius, 1967, p. 299–301). V. Jackevičius teigia, kad tai lietuviškas žodžio *davca* „davėjas“, reiškiančio vieno krikščioniškojo Dievo apybę vertimas į lietuvių kalbą (Jackiewicz, 1952, p. 79).

Pirmas S. Stanevičiui ir V. Jackevičiui Datoną reikėtų laikyti eufemizmu, kuris galėjo būti įvardintas tiek ikikrikščioniškasis, tiek jau krikščioniškasis Dievas. Kita vertus, iš J. Lasickio pateiktos informacijos neįmanoma nustatyti, ar tai dievas, padedantis žmonėms gausiai gėrybes per įvairius žemės ūkio darbus kaip Pilnytis / Pilvytis, ar dievas, duodantis, dalijantis naudą, skiriantis gerą dalią kaip Laima, Dalia (Uzeneris, 1977, p. 72). Taigi Datano gretinimas su Pilvyčiu, kaip siūlo J. I. Kraševskis, įmanomas tik iš dalies.

3. Skalsos

3.1. Šaltiniai. Skalsa pirmą kartą paminėta M. Pretorijaus darbuose (XVII a. pab.).¹ Dievybė, apie kurią, M. Pretorijaus teigimu, „šiuo metu dar galima gauti žinių“, prilyginama gausybės ragui (*Cornu Copios*) (BRMŠ III, p. 256–260). Pagerbdami šią dievybę ir norėdami išvengti skalsą padūriavai, M. Pretorijaus teigimu, rengdavo specialią na-

¹ Lietuviškas pavadinimas – Datonus. „Baltų religijos ir mitologijos šaltinių“ sudarytojai linkę šio dievo vardą skaityti Duotojas.

² Pirmą šio žodžio lietuvių raštijoje paliudytas ir anksčiau. Antai jau pirmajame K. Sirvydo lietuvių leidime randame žodžius *skalsiai*, *skalsybė*, *skalsinti* (SKSŽ, p. 43, 157). Lietuviškas XVII a. vokiečių-lietuvių kalbų žodyne – *skalsa*, *skalsus*, *skelsti* (LM I, p. 38).

mų šventę, kurios metu kiekvienam žmogui būdavo iškepama po duonos kepalą iš pirmųjų iškultų grūdų ir keletą mažų kepalikuų, skirtų įdėti į aruodus, siekiant, kad aruodai būtų pilni rugių ir kitokių grūdų. Pilant grūdus į aruodus dedami šie kepalikai ir kalbama malda: „Kaip šitie kepalai visada pilni minkštimo, taip mano aruodai tegu būna pilni rugių ir kitokių grūdų“. Dar sakoma, jog grūdus išsėjus išimami ir kepalikai, o pilant naują derlių vėl įdedami šviežiai iškepti duonos kepalikai (BRMŠ III, p. 308).

Kaip gausa, gausybės ragas Skalsa apibūdinama ir J. Brodovskio bei P. Ruigio (XVIII a.) žodynuose. A. Šleicheris Skalsą laiko gausumo, palaimos, pilnatvės deive (LM I, p. 232). Lietuvių kalbos žodyne greta bendrinių skalsos reikšmių: a) užtekimas ilgam, b) didelis kiekis, gausumas, apstumas, c) turtas, nauda d) pasisekimas, sėkmė, e) suaugę į krūvą du vaisiai (keimarys), taip pat nurodoma, jog Skalsa dar yra ir javų derliaus deivė (LKŽ XII, p. 708).

3. 2. Etimologija. Kalbininkai žodį *skalsa* mėgina sieti su lietuvių *skalauti* „plauti judinant vandenyje, teliuskuojant nuolat užlieti“, nurodydami semantinę paralelę lie. *plauti* ir gr. „turtas“ (Fraenkel II, p. 795–780; Sabaliauskas LKL, 1990, p. 213). Šią etimologiją iš dalies paremtų M. Pretorijaus užrašytas tikėjimas, kurio laikantis galima pripildyti aruodus: „Jei šeimininkas, važiuodamas pakrante, pamato prie kranto vandens priplaktų šiaudų ar meldų, tai paima jų tris saujas, suriša į seną senutėlį skudurą ir padeda į aruodą sakydamas: „Kaip vandens visuomet yra pilna, taip tegul būna pilnas ir mano aruodas, it kaip vanduo šituos iš visur suneša į vieną vietą, taip Dievas tegul teikias man savo malones iš visų pusių siųsti“ (BRMŠ III, p. 308). Kita vertus, bent jau semantiškai įmanoma *skalsą* gretinti su lietuvių *skelti*, *skilti*, *skaldyti*, t. y. skaldant dauginti, gausinti (plg. grūdų kūlimo imitavimas, indų daužymas vestuvių papročiuose, linkint šeimynos pagausėjimo; gorčiaus su medum daužymas, prašant, kad bitės gausiai spiestų ir pan. (žr.: Balsys, 2002, p. 2–7; 2004, p. 40).

3. 3. Skalsos išlaikymo apeigos ir papročiai. Grįžtant prie M. Pretorijaus aprašytų apeigų Skalsai pagerbti, įsidėmėtinas duonos kepalų paskyrimas kiekvienam šeimos nariui bei mažų kepalikuų dėjimas į aruodą. Čia duona ne tik ženklina pilnatvę, gausą, bet suprantama ir kaip auka dievams. Daugybė papročių ir tikėjimų, išlikusių iki

pat XX a. pirmosios pusės, rodo, jog duona – bene svarbiausia auka šeiminiams namams skalsos ir derliaus. A. Mažiulio teigimu, kiekvieną duoną kepent. turi būti pakepta atskira bandelė šuniui, kitaip duona būna beskalsi (LE V, p. 249–250; Vaitkevičienė, 2002, p. 13). Aukos šeimams reliktais laikytini ir kiti iki pat XX a. pirmosios pusės išlikę veiksmai apeiginėje agrarinėje praktikoje bei kalendorinių švenčių papročiuose – duonos kepalo nešimas aplink trobą Kūčių vakarą⁹; duonos aparinimas pirmojoje vagoje, duonos valgymas lankant javų laukus ir pradėjus pjauti javus (supjovus pirmąjį pėdą), duonos užkasimas ten, kur supjaunamas ir surišamas paskutinis pėdas ir t. t. (žr.: Skalska, 1993, p. 92; Dundulienė, 1991, p. 198–235).

Semantiškai artimais laikytini „pilnas minkštimo“ duonos kepaliumas ir Pilnytis / Pilvytis, nes pilnumas, gausa čia vizualiai suvokiami apskritimo, ritinio, kamuolio (taip pat ir duonos kepalo) pavidalu. Tokia pat prasme apeiginėje praktikoje įgyja ir žodis, veiksmas ar daiktas, imituojantis, imituojantis apskritimą. Antai mėnulio pilnatis papročiuose ir tikėjimuose siejama su turtu, gausa, pertekliumi. Sakoma, jog šeimines ir vestuves reikia švęsti pilnatyje, tada naujakurių, jaunavedžių gyvenimas bus visa ko pilnas, jie turtingai gyvens (Čiubrinskas, 1991, p. 65; Balys, 1948, p. 48; Vaitkevičienė, 2002, p. 10). Turto pilnatvės ženklu reikėtų laikyti ir žinomą paprotį verstis kūlio per šeimines. M. Pretorijus rašo: „Svečias, tik įėjęs į pirkia, tuoj suvaidina kad jam pasipynė kojos, griūva lyg netyčia ir voliojasi asloje, ritinėjasi skubriai ir sako: „Kaip aš čion ritinėjuosi, taip, Dieve, duok, kad visokia gėrybė, laimė, sveikata ir sėkmė skubriai į šiuos namus rinktų“ (BRMŠ III, p. 303). Matyt, dėl tos pačios priežasties į naujai pastatytą trobesį įridenami du duonos kepalai, kurie vėliau suraikomi ir išdalijami vargšams, kad šie pasimelstų prašydami įsikraustantiems šeimoms gerovės (BRMŠ III, p. 303).

⁹ Šventos šeimininkas su duonos kepalu apeidavo vieną (tris) kartus trobą ir, priėjęs prie durų, pasibelsdavo. Į klausimą „Kas čia?“ atsakoma: „Dievulis su duonele“. Kai duris atidarytojų nuomone apeidamas trobesį ratu šeimininkas „esamą situaciją (šventos namų – čia) maisto; uždarydavo į maginį ratą“ (Vaicekauskas, 2005, p. 170), o trobesį uždarydamas Dievo vardu (imituojant dievą) turėjo reikšti to Dievo pagalbą gaminantį šaltą (žr.: Vaicekauskas, 2005, p. 170; Vėlius, 1987, p. 164–167; Bendoraitis, 1973, c. 22).

Tokio paties tikslo siekiama ir ratu apeinat, apariant (kartais net dvyniais jaučiais) laukus, trobesius, ugniakurą, stalą. Antai sakoma, jog valgant kūčią reikia visokių valgių po truputį sudėti ant lėkštelės ir paskui tris sykius apnešti apie trobesius: „bus visur skalsa, valgyme, augime, gyvuliuose, javuose ir soduose, – visur visko bus užtektinai“ (TŽ IV, p. 501).

Regime, jog nuo XVII a. pabaigos iki XX a. pirmosios pusės išliko gausybė tradiciškai iš kartos į kartą perduodamų apeigų, papročių, tikėjimų, kuriais siekiama išlaikyti, gausinti, skalsinti namų naudą. Visi šie papročiai, tikėjimai bent iš dalies galėtų būti siejami ir su prūsų dievu Pilnyčiu / Pilvyčiu ir lietuvininkų bei lietuvių Skalsa.

Nuo XVII a. antrosios pusės lygia greta formavosi bei ėmė gyvuoti ir kita tradicija – įvairių gėrybių, turto, naudos davėju, skalsintoju tampa krikščioniškasis Dievas. Tą rodo XVI a. ir XVII a. pabaigos šaltiniuose užfiksuotų apeigų, kuriomis siekiama gero derliaus, gausos, panašumai ir skirtumai. XVI a. šaltinių duomenimis, Pilnytis / Pilvytis (sykiu su kitais prūsų dievais) rūpinasi aruodų pilnumu, o XVII a. skalsos, t. y. pilnų aruodų, regis, jau tikimasi iš krikščioniškojo Dievo. Šį pastebėjimą tinkamai iliustruoja M. Pretorijaus aprašytos sėjos pradžios ir sambarių šventės, kurios savo reikšme identiškos „Sūduvių knygelėje“ aprašytoms Pergrubrijaus ir derliaus nuėmimo apeigoms.

M. Pretorijus rašo, jog kitados buvo kviečiamas maldininkas, kuris atlikdavo žemyneliavimo ir palabinimo apeigas per sėjos šventę. Greta kitų maldų (kad Dievas visus sveikus laikytų, kad palaima lydėtų iki galo kiekvieną darbą ir t. t.) meldžiama Dievą „tinkamu metu suteikti lietu ir giedrą, pasėliams leisti gražiai suvešėti ir javams brandą siųsti, o visokius burtus, plėšikavimus ir t. t. šalin nukreipti, kad nieko to nebūtų“ (BRMŠ III, p. 287). Regime, jog maldos žodžiai bemaž nesiskiria nuo sakomų Pilnyčio / Pilvyčio garbei. Pasikeitė tik adresatas – vietoj Pilnyčio / Pilvyčio jau minimas krikščioniškasis Dievas.

Tokios pat apeigos atliekamos ir per sambarių šventę. Po maldos Žemynėlei atsiklaupus dėkojama ir krikščioniškajam Dievui: „Pone Dieve, štai mes iš tavo malonės sudagojom tavo dovanas iš lauko, tu teiki mums sveikatos, kad galime savo visus darbus nudirbti, tavo dovanas iškulti ir savo naudai suvartoti. Dėkui tau už tai“. Jis meldžiasi

ir pasėtas rugius. sukalba „Tėve mūsų“. Paskui maldauja, kad atei-
namasis metas Dievas ir toliau jam būtų maloningas, kad duotų ne
mažiau o kur kas daugiau, ir jį, ir šeimyną, gyvulius, namus bei ūkį
nuo visokių nelaimių saugotų, duoną krosnyje ir podėlyje skalsintų...“
(BRMS III, p. 292–293).

XIV a. – XV a. pirmojoje pusėje prieš imdamiesi bet kokių žemės
darbų, o ypač prieš sėją ar lankydami rugelius per Sekmines vals-
teliai dažnai užpirkdavo mišias arba kviesdavosi kunigą, kad pašven-
tintų žemę. Ypač populiariu žemę šventinti būdavę Šv. Izidoriaus –
arbatų globėjo – dieną, tikint, kad šis apsaugos pasėlius nuo sausros ir
ledų. Šiur kevirtą (arba trečią) dieną po Velykų maršalka surinkdavo
šiuos mišias pinigais ir užpirkdavo mišias, kad ledai javų neišmuštų
(Usačiovaitė, 2004, p. 206; Balys, 1993, p. 202). Aptariamuoju laiko-
tarpio pradėjau arimą jau įprasta persižegnoti, tariant „Dieve, padėk“
(Balys, 1986, p. 3). Įprasta prieš žiemkenčių sėją nedidelį maišelį sėk-
los pašventinti bežnyčioje. Ypač per Žolinę (rugpjūčio penkioliką
dieną žiemkenčiai nešdavo šventinti ne tik gėles, žolynus, bet ir javų ar
našvėnėlių sėklas. Tikėta, jog žiemkenčiai geriausiai dera, jei sėkla
pašventinama Šv. Stepono dieną (rugsejo antrąją) (Usačiovaitė, 2004,
p. 207).

Panašus tendencija (krikščioniškųjų elementų gausėjimas) pastebima
ir sveikinimų ir tradicinių palinkėjimų, siekiant pilnatvės, raidą. Jau pas-
veikiant, jog senesniais laikais sveikinimais bei linkėjimais su *skals-*
kaimies būdais norėta padidinti sveikinamojo turta, nauda, išteklių
(Jasiūnaitė, 1997, p. 157–158; Jasiūnaitė, 1999, p. 80). Galima
pasielgti daugiau – nauda, ištekliai gausinti kreipiantis į turtų dievybę
Skalsą. Iš dalies šis būdas kalboje yra išlikęs ir šiandien. Tą rodo for-
mulė „Skalsu!“ universalumas: jos vartojamos pasveikinti ne tik val-
gantiam, bet ir dirbančiam žmogui, konkrečiai nurodant, kas turėtų
sėklai, o y. ko turėtų ilgam užtekti, kas turėtų darytis didesnis ir pana-
mus. Anai kepančiam duoną sakoma: „Skalsu miltų jums!“, kisieliu
nugantiam – „Skalsu rūgšties!“, audeklą metančiai – „Skalsu met-
nė!“; besiperiantiems – „Skalsu lapienės!“, „Skalsą garui!“, „Skal-
są kaimui!“ ir t. t. (žr.: Jasiūnaitė, 1999, p. 80, 2000, p. 39–46).

Gausos turto, išteklių linkėjimas ilgainiui buvo susietas su Dievo
vardu. Taip radosi tradiciniai palinkėjimai valgantiems „Skalsyk, Die-

ve, kas valgo“, „Kad Dievas paskalsintų“ ir pan. (žr. Jasiūnaitė, 1999, p. 78–88). Dar vėliau pagal analogiją atsirado ir imti vartoti palinkėjimai vien su Dievu: „Padėk, Dieve!“, „Žegnok, Dieve!“, „Derink, Dieve!“, „Paganyk, Dieve!“, „Dieve, užderink!“.

Išvados

1. Pilnytis / Pilvytis laikytinas prūsų (Sembos sūduvių) javų derlumo, gausinimo dievu, kurio garbei apeigos dar atliekamos XVI a. pradžioje.
2. J. Lasickio minima *Dataną* siūloma skaityti kaip *duotoją* ir laikyti eufemizmu, kuriuo galėjo būti įvardintas tiek ikikriščiūniskasis, tiek jau ir krikščioniškasis Dievas. M. Pretorijaus XVII a. pabaigoje aprašyta ir visiems lietuvininkams bei lietuviams priskirtina deivė Skalsa gimininga prūsų Pilnyčiui / Pilvyčiui. XVII a. greta Skalsai pagarbinti skirtų švenčių regime ir apeigų, kur gausa, nauda išlaikoma, sukuriama tais pačiais prosenoviniais apeiginiais veiksmais, bet jau kreipiantis į krikščioniškąjį Dievą.
3. XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje skalsa užtikrinama jau krikščionybės sankcionuotais būdais kreipiantis į krikščioniškąjį Dievą arba šventuosius globėjus.
4. Pilnyčio / Pilvyčio funkcijos ir jam skirtų apeigų turinys XVI a. bei papročių, tikėjimų, linkėjimų, susijusių su javų derliaus, turto, naudos, skalsinimu, gausinimu, dauginimu, raida XVII a. – XX a. pirmojoje pusėje rodo, jog pamažu kito ir paties turto, naudos, materialinių gėrybių samprata.

Gauta 2006 01 15

Spausdinti rekomendavo: prof. dr. R. Sliužinskas,
doc. dr. L. Petrošienė

Literatūra

Balys J. (1993). *Lietuvių kalendorinės šventės*. Vilnius.

Balys J. (1986). *Lietuvių žemdirbystės papročiai ir tikėjimai*. Silver Spring.

Balys J. (1948). *Lietuvių tautosakos skaitymai*. T. I–II. Tiubingenas.

Balsys R. (2002). Tradiciniai vestuvių papročiai ir senovės lietuvių dievas Perkūnas. *Moteris ir tradicijos – 2002*. Konferencijos medžiaga. Klaipėda.

- Blaugys R. 2005. *Mažosios Lietuvos žvejų dainos. Sandaros, turinio ir poetikos ypatumai*. Klaipėda.
- Blaugys R. 2004. *Dei Apeigos. Būblio. Bičbirbio kilmės ir funkcijų. Lietuviai ir lietuvininkai*. Tėm. Prūsai mokslui darbai. Nr. 24. Klaipėda.
- Blaugys R. 2001. *Trapiškos lietuvių ir prūsų religijos žodynas*. Aidai.
- Blaugys R. 1958-1961. *Rokonių raštai*. T. I-III. Vilnius.
- Blaugys R. 1991. *Tradicinių valstiešųkų trobesių stovybos (įkurtuvių) papročiai. Lietuvių liaudies papročiai*. Vilnius.
- Blaugys R. 1991. *Lietuvių šventės: tradicijos, papročiai, apeigos*. Vilnius.
- Blaugys R. 1991. *Senovės lietuvių mitologija ir religija*. Vilnius.
- Blaugys R. 1955-1965. *Lituanisches etymologisches Wörterbuch*. Bd. I-II. Göttingen.
- Blaugys R. 1920. *Die litauischen Orstamen*. Berlin und Leipzig.
- Blaugys R. 2000. „Sėkėsa beržo lapui“. Tradiciniai pirties palinkėjimai. *Kalbotyra*. T. 32(1990-1991), p. 34-46. Vilnius.
- Blaugys R. 1999. „Sėkėsa – dangaus balsu!“. Tradiciniai palinkėjimai valgantiems. *Lituanistika*. Nr. 3, 1999, p. 73-85. Vilnius.
- Blaugys R. 1979. „Padoje Dieve!“. Tradiciniai gero linkėjimai dirbančiam žmogui. *Kalbotyra*. 1979, Nr. 1, p. 34-51. Vilnius.
- Blaugys R. 1952. *A Study in Lithuanian Mythology: Juan Lasicki's Samogitian Gods*. *Slavic Review*. T. 1(2).
- Blaugys R. 1957. *Čiaubė ir vėlavimėnė*. Vilnius.
- Blaugys R., Šturmaitis E. 2005. *Kuršių Nerijos vietų vardai*. Klaipėda.
- Blaugys R. 2003. *Senovės lietuvių ir rusiškės būrybės*. Vilnius.
- Blaugys R. 1987. *Senovės lietuvių ir kalėdos*. Vilnius.
- Blaugys R. 1988, 1993, 1996, 1997. *Prūsų kalbos etimologinis žodynas*. T. I-IV. Vilnius.
- Blaugys R. 1948. *Lietuvių tautos istorija*. T. I. Vilnius.
- Blaugys R. 1992. *Mažoji Lietuva ir Tvanksta prabaltų, pralietuvių ir lietuvininkų laikais*. Vilnius.
- Blaugys R. 1987. *Mažosios Lietuvos ir Tvankytos vietovardžiai*. Vilnius.
- Blaugys R. 1949. *Senovės kalbos leksika*. Vilnius.
- Blaugys R. 1967. *Kalbos*. Vilnius.
- Blaugys R. 2003. *Lietuvių mitologija*. Aidai.
- Blaugys R. 2000. *Sėkės, varšėgijos ir ritualo tyrimai*. Vilnius.
- Blaugys R. 2004. *Aljūto integracija senojoje lietuvių kultūroje*. Vilnius.
- Blaugys R. 2002. *Namų kilmė. Liaudies kultūra*, Nr. 4 (85). Vilnius.
- Blaugys R. 2005. *Lietuvių šeimos šventės. Bendruomeninės kalendorinio ciklo apeigos*. 127 p. 2005 – 232 p. Kaunas.
- Blaugys R. 1967. *Trapiškųjų lietuvių mitologijos pasaulis*. Vilnius.
- Blaugys R. 1977. *Mažosios Lietuvos žmonių būrybės*. Vilnius.
- Blaugys R. 1994. *Kalbos*. Vilnius.
- Blaugys R. 1978. *Заключительные формулы в календарной поэзии славян и их истинный исток: Славянский и балканский фольклор. Генезис. Архаика. Традиции*. *Славянская филология*. 1978, № 1, с. 10-17.
- Blaugys R. 1996-2003. *Sėkės religijos ir mitologijos šaltiniai*. T. I-III. Vilnius.
- Blaugys R. 1951-1953. *Lietuvių enciklopedija*. T. I-XXVII. Boston.
- Blaugys R. 1956-2002. *Lietuvių kalbos žodynas*. T. I-XX. Vilnius.
- Blaugys R. 1957. *Lietuvių kalbos žodynas*. T. I. Vilnius.
- Blaugys R. 1985. *Senovės Lithuanicum. Rankraštinių XVII a. vokiečių-lietuvių kalbų žodynas*. Vilnius.

- LM – (1995–2003). *Lietuvių mitologija*. T. I–III. Vilnius.
SKSŽ – (1997). *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*. Vilnius
TLPRŽ – (2001). Beresnevičius G. *Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas*. Vilnius.
TŽ IV – (1926). *Tauta ir žodis*. Kaunas.

PRUSSIAN AND LITHUANIAN DEITIES OF WEALTH: FROM PILNYTIS TO SKALSA

Rimantas Balsys

Summary

Along with a variety of deities connected with economic activity ascribed to the Prussians and Lithuanians in written sources, we also find deities associated with material welfare and the increase of wealth. It is true that there are not many of these. Of note: Pilnytis/Pilvytis, Datonas (Duotojas) and Skalsa.

Pilnytis is first mentioned in the Sūduvian Booklet: Pilnytis (Pilnitis) is a god who enriches and fills the granaries. There is a lack of agreement still on the proper name for this deity. Usually Pilnytis is preferred, the thinking being that the name Pilvytis arose as a misunderstanding of the Lithuanian word or a transcription error, because „The very explanation that Pilvytis is a lesser god of wealth is not in line with the reality, [arising by] equating *pilvas* [Lithuanian „stomach“] with wealth.“

The name of this Prussian god is to be sought in the Prussian word *pilv(a)s „wealth, riches“, which is not to be differentiated from Lithuanian *pilvas*, i.e., that which is filled (compare *dirti* „to flay, thrash, debark, skin“ – *dirva* „topsoil, ploughed soil“; *skala* „splinter“, *skelti* „to split, cleave“ – *Skalva*, Prussian placename). Toponyms and hydronyms recorded in the territories of the Old Prussians and Lithuania Minor with the root *pilv-* – Pilvē, Pilvenage, Pilwin, Pillwen, Pilwe, Pilveliai, Pilvogaliai, Pilvučiai – partially support this hypothesis.

Many investigators consider Pilnytis/Pilvytis the god of wealth. This can only be confirmed after determining what concept of wealth was held by the tillers of the land of the time. According to informa-

From the Sūduvian Booklet, the Prussians thought of wealth, riches, profit and welfare first of all in terms of grain cribs filled with corn with the abundance of corn. One can say, at least hypothetically, that until the middle of the 16th century, i.e. until the introduction of land use and allocation reforms in 1557, the main source of livelihood and food remained the culture of grain.

Lastoldi's first citation in 1582 of *datanas* (giver of riches or benefactor) probably needs to be read as a euphemism for *duotojas*, 'giver' which could be invoked as both a pre-Christian and the Christian God. On the other hand, it is impossible to determine from the information Lastoldi has provided whether this is a god who helps people increase riches through different agricultural activities (like Pilnytis) or a god granting and meting out profit, sharing advantage and benefit (like Laime).

The goddess Skalsa is first mentioned in the works of M. Pretorijus. She is likened to the horn of plenty. J. Brodowski's and P. Rugis's dictionaries also describe Skalsa as abundance and cornucopia. Semeška considers Skalsa the goddess of abundance, felicity and fulfilment. The Lithuanian dictionary, beside the common meanings of the word *skalsa* {satisfaction, satisfied, satiate}, also provides the meaning of the goddess of the grain harvest. In order to get *skalsa*, or satisfaction, the Nadruviai, according to M. Pretorijus, held a special bread holiday during which a loaf of bread from the newly threshed grain was baked for each person and several small loaves were made for laying in the grain bins, so that the granaries would be full of rye and other grains.

From the second half of the 17th century onward another tradition developed and gained currency in parallel: the Christian God became the satisfier and the bestower of various riches, wealth and benefit.

From the end of the 17th century to the first half of the 20th century, a plethora of traditions of syncretic rituals, customs and beliefs concerned with maintaining, increasing and satisfying the needs for the profit and welfare of the household survived, passed from generation to generation. All of these customs and beliefs can be linked, at least partially, to the Prussian god Pilnytis/Pilvytis.

1. Pilnytis/Pilvytis properly should be considered the Prussian (Suduvians of the Sembo Peninsula) god of abundant crops and abundance in whose honor rituals were held into the beginning of the 16th century.

2. The goddess Skalsa described by M. Pretorijus at the end of the 17th century and ascribed to all Lithuanians and Lithuanians of Lithuanian Minor is related to the Prussian god Pilnytis. In the 17th century along with the same holidays dedicated to the worship of Skalsa, we see as well rituals for the maintenance of abundance and benefit using the exact same prehistoric ritual actions but now addressed to the Christian God..

3. At the end of the 19th century and early 20th century *skalsa*, or satisfaction, was ensured through methods sanctioned by Christianity for supplication to the Christian God and the patron saints.

4. The functions of Pilnytis/Pilvytis and the content of rituals dedicated to him in the 16th century, and the evolution of customs, beliefs and prayers connected with attaining satisfaction, abundance and increase of the grain harvest, wealth and benefit in the 18th to 20th centuries, show that the concepts of wealth, benefit, earthly blessings and material riches themselves were undergoing gradual change.